

PODER ENTRE GRUPS I IDENTITATS SOCIALS¹

Erika APFELBAUM

(Traducció al català de Pere Noto)

Existeix a França un conte, escrit per A. Daudet, durant la segona meitat del segle XIX, que ha esdevingut un clàssic de la literatura infantil. Es tracta de la cabra de Mr. Seguin. Jo no sé si aquest conte ha travessat el Pirineus, com va tractar de fer-ho la petita cabra de Mr. Seguin, i si forma part de la cultura infantil espanyola. És per això que tractaré de resumir-lo en poques paraules.

Mr. Seguin havia tingut successivament, diverses cabres; totes havien fugit i se les havia menjades el llop. Mr. Seguin estimava particularment l'última cabra que posseïa, i, per estalviar-li la mateixa sort que les altres, la va lligar i li va explicar la lliçó. Però la cabra desitjava la llibertat i, tipa d'estar lligada tot el dia dins un petit tancat, una bona nit es va escapar. Desgraciadament, després d'un dur combat per la seva llibertat, que va durar tota la nit, va acabar per ser menjada pel llop.

Aquest conte, reposa sobre una realitat, o almenys pot ser llegit com la transposició d'una realitat social (no oblidem que el conte va ser escrit al segle XIX, en el moment en què a Europa les lluites socials i per motius nacionals estan en el seu punt àlgid), i per tant, porta una moral, i manté una hipòtesi, encara avui molt escampada. Segons aquesta hipòtesi, existiria un

¹ Comunicació llegida a la Tercera Setmana de Psicosociologia, U.A.B. Bellaterra) maig del 1979.

ordre de les coses — es podria dir millor un *ordre natural de les coses*— que no es pot ignorar i sobretot, que no es pot transgredir, alguns individus o grups, estarien abocats a exercir el domini; d'altres a restar sotmesos. Existiria, en resum, una fatalitat sostinguda per determinants biològics que situarien d'una manera irreversible d'un costat les cabres i de l'altre els llops.

Si em permeteu de transposar-ho d'una forma senzilla, a un costat estarien les dones i a l'altre els homes, o el mateix per als negres i els blancs; els jueus i els aris.

Veuríeu, doncs, com aquesta falla s'articula sobre diverses realitats i hom sap també, que les justificacions per perpetuar les diferències socials, per mantenir pràctiques de discriminació i de desigualtat social, han tingut sovint l'ajuda de les teories de la diferència, de l'heterogeneïtat biològica irreversible, en definitiva l'ajut de les teories racistes; també sabem com és difícil per un grup, una comunitat, un poble diferenciat d'aquesta manera, emergir de la tutela dins la qual el grup es troba situat.

Em sembla que sorgeixen aquí dos tipus de qüestions:

- a) La qüestió de la *gènesi* de les relacions de dominació-subordinació, que nosaltres no abordarem a fons, ja que nosaltres encara no hem arribat en tant que psicociòlegs a poder fer l'etiologia d'aquests fenòmens que generalment tenen arrels històriques i culturals.
- b) El segon problema sorgeix del *funcionament* mateix del poder, de les modalitats que fan perpetuar el poder. Tractant d'aquest problema, cal abordar simultàniament la qüestió de les repercussions, de les relacions de poder entre els grups sobre l'organització social d'un cantó, sobre les relacions entre persones de l'altre cantó, i finalment sobre els individus (llur identitat i llur personalitat).

Al costat d'aquesta constel·lació de qüestions, hom pot preguntar-se pel fenomen invers, és a dir, enfront dels mecanismes de l'opressió, també podem preguntar-nos per les condicions d'alliberament.

Retornem per un moment a la falla de Daudet, que presenta de manera immutable les relacions entre els llops i les ovelles.

Aquest ordre és realment tan natural i tan immutable?

Em sembla, que J. Garcia, si li proposàvem explícitament la qüestió, respondria: NO.

J. Garcia és un psicòleg nord-americà d'origen espanyol. Ha treballat sobre els problemes de l'aprenentatge, utilitzant com a subjectes experimentals, animals. En una sèrie d'experiències, ha demostrat que alguns animals salvatges i predadors, que s'alimenten d'altres animals com és el cas dels

falcons, coiots o llops, poden aprendre molt ràpidament a fugir, a evitar menjar llurs preses habituals. Solament cal donar als llops, per exemple, entrepans d'ovella, fets de carn d'ovella recoberta de llana per simular l'animal i adjuntar-hi un verí que el llop no pugui detectar, ni olorar, ni sentir-ne el gust. El verí que conté «l'entrepà posa malalt l'animal algunes hores després de l'alimentació, i des d'aleshores el llop refusa menjar ovelles. Podem veure com aquesta descoberta revoluciona i posa en qüestió les teories acadèmiques del condicionament. El que importa, com mostra el film de Garcia, filmat després d'una de les seves experiències, i que jo he tingut l'ocasió de veure, és que:

a) El llop que prèviament ha estat enverinat, fuig en presència d'una ovella.

b) Es pot veure avançar l'ovella amb un aire amenaçador cap al llop, el qual mostra tots els signes de la por.

Quina és la significació de tot això? Em sembla que aquestes experiències suggereixen un doble ensenyament.

Posen en qüestió la certesa d'un ordre pre-establert, irreversible, immutable i natural de les coses i indica la no adequació d'una teoria determinista en aquest sentit.

Els canvis d'actitud observats en les ovelles, el creixement de llur agressivitat, que va paral·lela amb l'aparició de l'actitud poruga del llop, suggereix, si se'ns permet una transposició certament un xic arriscada en l'estat actual dels nostres coneixements, l'existència d'una esclatxa en la naturalesa de les relacions fins aquí establertes. Permet fer aparèixer aptituds i capacitats que ja existien de forma potencial i latent; són el ferment d'una transformació més radical que només pot desenvolupar-se gràcies a la modificació de l'estructura de les relacions.

Tot això que hem dit, indica que les conductes individuals, i per tant la identitat mateixa, són el resultat de determinacions socials, és a dir, institucionals.

Conformem-nos de moment, a formular el contingut de preguntes que puguem tractar d'analitzar en tant que psicossociòlegs.

En quines circumstàncies la resistència pot aparèixer en un grup oprimint, inferioritzat? En quines condicions una defensa s'organitza i a través de quines modalitats legals o il·legals pot expressar-se, i fer-se reconèixer? En fi, quines repercussions tenen sobre l'estructura i el funcionament del grup oprimint i sobre els individus que el *componen*?

Per il·lustrar ràpidament les qüestions abans indicades, penso per exemple, en les preguntes que podem fer-nos a propòsit del genocidi dels jueus durant la guerra. Una d'elles seria: com va ser possible que matances

tan massives es poguessin donar sense resistència. D'una part cal recordar que es varen donar resistències aïlladament (i no solament les més conegudes com la revolta del ghetto de Varsòvia) però que han estat per una part reprimides, per una altra part amagades o no recollides en els arxius oficials dels dominadors per raons evidents; d'altra part tots els testimonis sobre els camps, les deportacions, però encara d'una forma més general tots els testimonis que fan referència a fets de dominació i de subordinació en qualsevol institució totalitària (Goffman) mostren clarament com el grup dominant posa en pràctica formes per ofegar tota temptativa de revolta: la més evident és l'afebliment físic de les persones, però també sabem de quina manera els alemanys es van esforçar a amagar sempre el destí que esperava als deportats jueus.

Se sap, per múltiples testimonis, que la revolta del Ghetto de Varsòvia, per posar un exemple, va esclatar en el moment precís en què la veritat sobre el genocidi va ser indiscutiblement coneguda.

Voldria definir amb més precisió i de forma més general, què hi ha darrera la noció de Poder, de dominació, i de subordinació.

El poder, no és això que la major part dels psicòlegs socials posen sota aquest epígraf. En efecte, quan hom consulta els manuals de psicologia social, hi troba generalment uns capítols titulats «poder». Però la concepció que hi és desenvolupada està estretament relacionada amb l'estudi del líder, per bé que el poder hi és descrit com atribut de la persona que el detenta, és la seva capacitat d'influència, la seva capacitat per manipular l'altre, amb la idea implícita de què el poder és bo, ja que només se'l fa servir per al bé últim de tots, per al funcionament òptim del grup. Concepció optimista o partidista de les funcions del poder.

No és així que en parlarem. El descriurem abans que tot, en termes d'una *relació* que té per efecte estructurar el conjunt del camp social, aplicar un ordre entre els diferents grups que el componen, i per consegüent assignar-los-hi llur lloc corresponent.

Les manifestacions d'aquest poder poden donar-se a nivell de nacions, entre grups que es diferencien per llurs característiques físiques, lingüístiques, culturals, etc.

Tals relacions de poder poden també mostrar-se en les relacions que estructuraven una comunitat científica quan s'oposen, per exemple, concepcions diverses, on l'una domina el «mercant científic».

En resum, la implantació de relacions de poder és múltiple; està vinculada a la història singular de cada grup considerat.

Com un grup social particular, com una ideologia que sustenta la pràctica d'aquest grup arriba a dominar un altre grup?

Una resposta global no pot ser donada únicament per la psicociologia a causa de les components pròpiament històriques d'aquest problema.

Podem preguntar-nos *com* una diferència entre dos grups pot ser convertida en desigualtat; com de seguida per aquesta desigualtat artificialment determinada, el grup dominat és mantingut sota tutela.

Sembla que per aconseguir-ho cal fer admetre, d'entrada, que la diferència sorgeix d'una heterogeneïtat socialment significant i, si és possible, d'una inferioritat de caràcter biològic i natural.

Corrent el risc de repetir-me, remarcaré que moltes relacions de poder es col·loquen sobre diferències ja existents, diferències efectives. Ja que existeixen dins una societat donada, múltiples grups, separacions potencials en raó de múltiples criteris. Aquests agrupaments, es distingeixen els uns dels altres per criteris històrics, ètnics, lingüístics, religiosos, i un llarg etc. Es distingeixen, a voltes, per diferències biològiques, fisiològiques (pigmentació de la pell, sexe), sense que això tingui en un primer moment cap significació social. Quan aquesta s'afegeix a criteris biològics, històrics o culturals, és sempre sobreposada.

El que és essencial, perquè un grup estableixi la dominació sobre un altre, és que pugui erigir la simple diferència en dissimetria, desigualtat i relació de superior a inferior. Quan pensem en les teories racials que varen fer furor a partir del segle XIX fins a la segona guerra mundial o en les teories de la intel·ligència com les de Eysenck, i el debat que s'hi associà entre herència i mitjà, es veu la importància que pot tenir la relació saber-poder i com l'apropiació del saber és un instrument privilegiat en el nostre segle per controlar i/o modificar les relacions de poder.

No és, doncs, la diferència o l'heterogeneïtat entre dos grups, pobles o comunitats el que és important. L'important és la *desigualtat instituïda* que és un efecte del poder. És un efecte del poder d'una banda, però també és la garantia d'aquest poder. Ja que és en nom d'aquesta diferència institucionalitzada en forma d'heterogeneïtat, natural si és possible, i en tots els casos indispensable, que el grup dominant troba el dret de desposseir el grup dominat, desposseint-lo dels seus drets més fonamentals, prenent-li així la seva capacitat de poder actuar com a grup de pertinença i com a grup de referència.

En resum, la diferència convertida en desigualtat, serveix de garantia i de justificació per instaurar una relació de dependència.

Pensem en les dones, els negres d'Àfrica del Sud o d'Amèrica del Nord, o pensem en la sort dels jueus a Europa abans del 1940. Tots aquests grups poden ser descrits com formant part de col·lectivitats a les quals s'ha negat jugar un rol social actiu en una societat donada, a excepció, ben entès,

d'aquells drets que se'ls permeten o assignen autoritàriament per un seguit de lleis i decrets.

En la relació de poder, el grup dominat representa una comunitat que no té existència legal i per tant no té poder contractual.

Finalment, se'ls nega la identitat pròpia. Per arribar a aquest resultat, el grup dominant té recursos i mitjans diversos, generalment institucionalitzats com «legals».

En situacions extremes i dins el marc del que el psicociòleg americà, I. Goffman anomena les institucions totalitàries (hospitals psiquiàtrics, camps de concentració, presons, etc.) els mitjans són expeditius per tal d'arribar a una despersonalització de l'individu, i a la seva desorientació. Els testimonis que es poden recollir, tant si es tracta de camps d'extermini, com de «goulags» o d'hospitals tots fan referència a ritus d'entrada:

- despullar-se, nuditat i dutxes
- identificació que els redueix a un número
- uniforme, etc.

Si es considera el fenomen en la seva forma més difusa, si se'l considera en les seves formes de diferència ordinària, quotidiana, —aquella que fa referència als treballadors immigrants per exemple—, els mitjans són més insidiosos, més emmascarats, però tenen per objectiu arribar a desposseir el grup dominat del terreny de referència que li és propi en profit exclusiu de les referències al grup dominant.

El segon factor essencial perquè un grup pugui assegurar la dominació, és fer reconèixer i admetre oficialment, que ell és l'únic detentor dels valors i de les normes, i que el sistema de referències que ell ofereix, té un valor *universal*. Un dels mitjans, per tal d'arribar-hi, és el de definir explícitament els altres sistemes de referència com a particulars i singulars. D'aquesta manera es va establir a França la dominació lingüística que ha fet del francès l'única llengua oficial, llençant les altres dins el cubell de les escombraries, anomenant-les «patois».

A través de diferents modalitats, les relacions de poder arriben a assignar un lloc particular a cada grup dins el camp social.

Espero que començareu a entreveure perquè és indispensable de concebre el poder en termes de relació i no com la propietat d'un grup donat. Ni el poder ni cap grup, no existeixen fora de la relació que els uneix i els constitueix. És a dir, parlem d'un procés, d'una dinàmica que és constitutiva tant de la relació de dominació-subordinació com de la relació entre grups i de l'organització interna de cada grup.

El poder és, doncs, l'operador d'una diversificació social, que es manifesta fins i tot en el funcionament intern dels grups.

Per establir i mantenir la dominació i assegurar la subordinació de l'altre, el poder posa en pràctica modalitats diverses, que tenen totes per finalitat, conformar i modelar cadascun dels grups i diferenciar-lo en una dissimetria que aparegui com insuperable i irreversible.

El poder funciona també com a principi actiu dels processos de diferenciació: l'heterogeneïtat que ell engendra és la condició mateixa de la seva existència i al mateix temps n'és la seva justificació i el seu reforç.

No hi ha relacions de poder si no és a condició de què existeixin efectivament dos grups diferenciats, de què es produeixi una distinció entre el «nosaltres» i «ells».

Cal poder, d'entrada, distingir un conjunt d'individus i assignar-los un lloc determinat, separat.

Distingiu, marcar, estigmatitzar, són unes de les modalitats fonamentals del poder, per tal de concentrar els poders cap a un sol cantó.

Tal com ja he dit, el marcatge, l'estigmatització, la inferiorització, no són més que una transformació de la significació de les diferències ja existents, la naturalització de tals diferències en dissimetries insuperables. Es tracta, generalment, de designar una col·lectivitat d'individus, de caracteritzar-los totalment i de forma exclusiva per llur particularitat grupal, particularitat a la qual s'associa artificialment, arbitràriament, una significació causal.

Guillaumin observa que: «...una anàlisi de la premsa des de 1968 ens mostra com, sovint la característica "jove", adquireix de sobte un contingut al·lusiu, explicatiu. Qualitat nova d'una característica que transmet una pseudo-informació que té valor d'explicació causal.»

Procés desindividualitzant que reproduceix, a nivell de l'escrit i del designat, els processos de despersonalització que acompanyen l'entrada dins els universos concentracionals.

A través d'aquesta operació de marcatge i d'estigmatització, que apunta a una determinada categoria d'individus, es tracta d'establir les fronteres que definiran els contorns de la comunitat assenyalada, fent-la existir com a entitat clarament diferenciada i distingible, però al mateix temps, i això és l'important, definir per complementaritat sense que sigui necessari caracteritzar-lo amb precisió i de forma explícita, el grup dominant. Així, el grup dominant resta sempre a l'ombra, no és anomenat i resta incompreensible.

L'estigmatització i el marcatge, tenen per objecte últim, l'exclusió del grup dominat; exclusió que pot prendre dues formes com fa notar Foucault: exclusió o exili-tancament, que sobre el model de la *lepra* s'efectua, i que és una pràctica de rebuig. N'existeixen diverses modalitats: apartheid, castes, esclavatge, camps de concentració, etc... on no hi ha més que compartiments estancs, i no es pot circular d'un grup a l'altre.

Un segon model és el de la «*pesta*» per evitar la seva extensió, s'efectua un reticulat rigorós que «demana separacions múltiples distribucions individualitzants i una organització severa de vigilants i vigilats.» La nostra societat funciona amb un model d'aquest tipus, molt més difós que l'anterior: informes escolars, mèdics, tests, etc... El marcatge de l'individu pot realitzar-se sense que aquest se n'adoni.

Assenyalem que es pot passar d'un sistema d'exclusió a l'altre; els negres han passat del primer al segon quan després de la guerra de Secessió, varen passar de l'esclavatge a una pseudo-integració. Inversament, a la situació del jueus a Europa després dels anys 30, que varen passar del segon estat al primer.

Més enllà del marcatge com a procediment de constitució del poder, és una veritable estructuració del camp social allò que s'elabora d'aquesta manera, castrant la col·lectivitat dominada, situant-la en el lloc que haurà d'ésser el seu, però explicitant simultàniament el lloc que s'assigna al grup dominant i les funcions que ell s'atribueix dins d'aquesta relació.

En aquest sentit, es pot dir que a través del marcatge la relació de poder té per funció *agrupar*.

Aturem-nos uns moments sobre la idea de grup. Segons Levin, el grup es defineix per dues propietats:

- a) Recull tots els individus que son abocats a una mateixa sort.
- b) El grup constitueix, per a l'individu, el suport en relació al qual ell es determina: suport que li forneix un cert status social, li dóna seguretat i li atorga ajuda.

Indiscutiblement, si hom s'atè al primer aspecte que forma el grup, el marcatge en tant que modalitat i condició de formació de relacions de poder, té ben bé aquesta funció d'agrupar, ja que és a través del marcatge, com els membres del grup són abocats a una sort comuna. (Diferent de la que tindrien si la diferència sobre la qual s'efectua el marcatge hagués restat amb el seu significat primer.)

Mes per establir, assegurar la dominació, el grup dominant tendeix a posar-se — i a imposar-se — com a representant de la totalitat humana, de les normes universals i com a únic referent. Crea el mite i la necessitat d'un cos social homogeni, i fa funcionar la pressió d'una conformitat a realitzar: homogeneïtat que val tant per al grup dominant com per al grup subordinat, per bé que aquest hagi estat abans desproveït de mitjans de reixir en el si d'aquesta homogeneïtat. Es tracta, doncs, de fer funcionar una regla única, vàlida per als dos grups, que recolza sobre dispositius destinats a protegir el grup dominant, que són tant més eficaços en tant que és el grup dominant qui els controla.

Així, tornant a la noció de grup tal i com ha estat definida per Lewin, podem dir que les fronteres que s'estableixen en la col·lectivitat dominada com a grup inferioritzat, les limitacions dels seus drets, les pressions que s'hi exerceixen, tot això porta a impedir al grup inferioritzat de procurar de forma autònoma als seus membres, status, seguretat, i generalment el conjunt de funcions de sosteniment i de referència que un grup que posseeix el poder en el terreny social ofereix als seus.

Per consegüent, més enllà del reagrupament que és el motiu aparent del marcatge, es tracta de la destrucció del funcionament de la col·lectivitat marginada que és en definitiva perseguida i enganyada.

Es tracta, doncs, de *desagrupar el grup*, d'impedir-li jugar la seva funció essencial per l'individu, que se'n ressent.

Veuríem que és aquest el nucli, el punt d'articulació entre els processos socials i el nivell individual.

En efecte, el grup subordinat perd — o abandona progressivament — els mitjans de preservar les seves normes i els seus propis referents, perd, doncs la possibilitat de preservar una existència autònoma fora de la relació amb el grup dominant. El qual conserva els seus punts d'ancoratge principals.

S'observen temptatives d'assimilació i d'integració en el marc del grup dominant, negació, doncs, del grup de pertinença com a grup de referència, com per exemple la societat jueva alemanya assimilada. O el fenomen conegut sota el nom «passing» dels negres nord-americans.

El desagrupament se sosté sobre formes tals com la destrucció (la col·locació, entre parèntesi, el fet de mantenir en silenci) del patrimoni cultural i la desaparició aparellada de les tradicions d'una comunitat i de les seves formes d'expressió pròpies (Cf. per exemple, la desaparició de la llengua bretona, occitana, etc. en profit exclusiu de la llengua dominant).

Els etnòlegs expliquen com l'obligació feta als indis de passar d'un tipus d'hàbitat que complia funcions precises en l'organització interna de la societat índia, a un hàbitat concebut segons les normes i els desigs de la nostra societat occidental, ha precedit a la desaparició de la societat autòctona (és a dir que des del punt de vista dels membres d'un grup inferioritzat, la preservació d'una qualsevol característica cultural, constitueix dins un procés de dominació i dins la temptativa de disgregació i de desestructuració un veritable començament de resistència activa... Goffman explica bastants exemples d'aquests tipus, a propòsit dels malalts mentals sotmesos al poder coercitiu de la reclusió).

Cal afegir que molt sovint el grup disgregat pren pel seu compte les pressions del poder, acceptant les normes dictades pel grup dominant com a universals. Existeix una interiorització de les normes de l'altre grup, de

manera que el grup subordinat arriba a perdre fins i tot la representació de la independència del seu propi grup i esdevé el principi de la seva pròpia submissió. És, doncs, fins i tot a nivell de les representacions que el poder actua; les representacions intervenen com a reforçament i garantia del poder «legítim» del grup dominant.

Disgregar representa per consegüent l'operador central i necessari per aconseguir la dominació d'un grup, i posar-lo sota la tutela d'un altre.

En el límit es pot dir que els mecanismes de poder d'un grup sobre un altre, transformen progressivament llurs relacions en una relació de grup a no-grup.